

Брень Валерій Васильович,

аспірант кафедри української літератури і компаративістики Інституту філології Київського університету імені Бориса Грінченка, м. Київ, Україна

ORCID iD 0000-0001-8315-2891

v.bren.asp@kubg.edu.ua

ТЕОРЕТИЧНА І ПРАКТИЧНА УНІВЕРСАЛЬНІСТЬ МОТИВІВ ПАМ'ЯТІ І ЗАБУТТЯ В ЛІТЕРАТУРІ

У статті схарактеризовано поняття «пам'ять» і «забуття» з точки зору універсальності цих категорій для літератури та їх міждисциплінарності з історією, культурологією, соціологією. Теоретичне підґрунтя для аналізу в художньому тексті проілюстроване на прикладі українських і закордонних дослідників, а прояви конкретизовані та унаочнені в українських романах Ю. Андруховича, О. Забужко, С. Жадана, О. Ірванця та ін. Література є осередком культурної пам'яті та засобом її творення як індивідуальної, так і національної. Разом з тим вона стає платформою для соціального дискурсу пам'ятання, а також збереження індивідуальної пам'яті як генетичного ключа в тексті. Через це сучасні літературознавчі дослідження вимагають виваженого підходу й аналізу способів, засобів, методів, форм функціонування її в сучасному мистецтві, що дасть змогу на якісно новому рівні осмислити минулий досвід, оцінити сучасний відбиток подій у майбутньому.

Ключові слова: пам'ять, забуття, ідентичність, травма, дискурс, спільне місце.

Актуальність дослідження: пам'ять і забуття як філософські та культурні поняття все глибше входять у коло зацікавлення сучасного літературознавства, оскільки стали одним із актуальних та дієвих механізмів відтворення і визначення людської ідентичності як індивідуальної, так і колективної. Художні параметри механізму пам'яті є важливими для самоідентифікації та дають змогу зберігати культурний зліпок свідомості, створюючи широкі можливості для художнього, культурологічного аналізу безпосередньо особистості, місця чи відповідного історичного періоду. **Мета статті** — унаочнити універсальність мотивів пам'яті й забуття, підкреслити специфіку та особливості їх вирішення в художньому тексті, оглянути теоретичне тло з праць закордонних і українських науковців.

Наукова новизна. Вивчення фундаментальних мотивів пам'яті й забуття у сучасній літературі, зокрема їхній універсальний характер та важливість у формуванні особистісної ідентичності, культурного тла, формування літературного канону.

Вклад основного матеріалу. Пам'ять і забуття як філософські й культурні поняття все активніше входять у коло зацікавлень літературознавців, хоча й у вигляді дуже виокремлених аналітичних робіт, які досліджують окремі фрагментовані аспекти, уникаючи комплексно-

го опису явища. Натомість у безпосередніх літературних текстах, глибинність видів проявів пам'яті та забуття вже давно виходить за межі чинних теоретичних можливостей, не дивлячись на справді численну кількість досліджень.

Відбувається це з кількох причин:

— літературознавці опускають чітко конкретизоване визначення того аспекту пам'яті, який вони досліджують, приймаючи його за універсальний всеохопний мотив і не розділяючи на окремі структури теоретично, хоча роблять це практично;

— намагаються повністю відокремитись від культурологічної, соціологічної, філософської та, часом, й історичної складової дослідження;

— ширший опис мотиву пам'яті не є об'єктом дослідження й не може бодай у якомусь обширі в ньому поміститися чи не має жодної на те причини.

Вагома частина західних досліджень, зокрема американських, французьких, іспанських, англійський, ґрунтується насамперед на історичному, повоєнному та посттравматичному мотиві (політичні й історичні події) пам'яті, поділяючи філософські концепти вигаду і спогаду Поля Рікера. Постколоніальне минуле осмислюється ними з постімперської точки зору, у тому числі воно оцінюється й на літературному тлі. Значно глибше в текст занурюють пам'ять і забуття А. Ерл та Е. Рігні (Німецько-Нідерланд-

ські інститути з дослідження пам'яті), означивши літературу як осередок першої, чітко поєднуючи з культурною пам'яттю, що дало змогу досліджувати такі її види, як посттравматична пам'ять, пам'ять місця, міста як невіддільного текстотвірного елемента. Дехто з дослідників, як-от Я. Абрамовська, повертається до концепту Е. Курціуса про топіку й "loci communes", де різновиди мотиву пам'яті є «спільними місцями» в художніх текстах, що дає змогу перепрочитувати їх ширше, знаходячи повторювані й універсальні місця. Інша польська дослідниця, О. Гнатюк, так само розглядає націєтворчий і посттоталітарний аспекти на прикладі художньої літератури, і що важливо, основна складова її робіт є українстичною. Африканські й південноамериканські дослідження більш акцентовані на висвітленні націє- та регіоновизначальних рис пам'яті в культурних проявах, у тому числі й літературі. У працях українських літературознавців спостерігається дуальність, з одного боку, послуговуючись постколоніальним аналізом пам'яті, з другого, — вибудовуючи власний підхід до аналізу, який дає змогу глибше вивчити самі поняття пам'яті й забуття, підрозділяючи їх на пам'ять роду, місця, нації, вплив на націєтворення, самоідентифікацію, національну історію, цензуру як забуття тощо. Тут можна послуговуватися літературознавчими й міждисциплінарними науковими розвідками, дотичними й до літератури, таких дослідників, як О. Забужко, Ю. Коваліва, Л. Лавринович, О. Ніколаєнко, В. Біляцької, А. Киридон, Т. Гундорової, Н. Зборовської, О. Пухонської, М. Лановик та ін.

Зміна літературної парадигми в Україні почалася чи не з отримання незалежності — у 1991 р. Це є хоч і дуже умовно, проте досить символічно. Як зауважує у своїй статті історик А. Киридон: «Період зміни парадигм завжди актуалізує теоретико-методологічний пошук і супроводжується трансформацією проблемного поля (а точніше — проблемних полів) наукового знання, переакцентуванням пріоритетів, формуванням нової історіографічної культури тощо» [4, 195]. Перші кроки до цих змін впевнено було зроблено значно раніше, ще «шістдесятниками», наприклад В. Шевчуком, який продовжував свої літературні експерименти, активно вносячи в прозу різні аспекти пам'яті. Період 1970-80-х років ознаменувався численними історичними романами таких митців, як Ю. Мушкетик, П. Загребельний, Р. Іванчук та ін. Але свого апогею, зі зняттям цензурних заборон та відмовою від численних табу, звернення до історичної тематики сягнуло саме в 1990-х роках. Так, зокрема, В. Шевчук,

Ю. Андрухович, С. Жадан, О. Забужко почали по-іншому усвідомлювати існуючий конструкт пам'яті, даючи нову оцінку минулому.

Все це переосмислення націєтворення гарно описує й інтерпретує О. Гнатюк в книжці «Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність». В її основі лежать інтелектуальні дебати зламу століть про місце української ідентичності як такої, що вміщується в широкому національному і культурному контексті. Учасниками дебатів виступили культурна й наукова еліта: історики, літературознавці, філософи, літератори, критики та ін. Важливо й те, що дослідниця опосередковано вивчає окреслений період крізь призму пам'яті / забуття, виводячи навіть окремий пункт розділу «Національна пам'ять» [2, 139]. Пам'ять місця розглянуто трохи далі, у розділі «В Центральній Європі, або Захід, викрадений ще раз», О. Гнатюк спрямовує свій погляд на Галичину, характеризуючи спосіб пам'ятання місця, формування міфу регіонального характеру на літературному тлі, зокрема, порівнюючи ідейність романів Ю. Андруховича з М. Кундерою. Полікультурність і дилемність українського вибору зображено й у триназві «Львів — Lemberg — Lwow».

Важливість культурної пам'яті й літератури для культури добре пояснює Р. Лахманн. Роль літератури пов'язана з культурним минулим, що наводить на думку про те, чи не виконує вона функцію мнемонічного медіуму для культури? Наступне питання: чи можна засвідчити, що література еволюціонує разом із мистецтвом пам'яті як паралельні процеси? [11, 171–172]. Українська література демонструє стверджуючі відповіді, хоча вони й не перестають бути дискусивними. Свою інтерпретацію Р. Лахманн доводить прикладом усної поезії, переказів, інтертекстом та "loci" у текстах. Це повертає нас до нового підходу застосування аналізу топіки завдяки праці Е. Курціуса «Європейська література і латинське Середньовіччя», де тексти розглядаються через "loci communes" і топоси.

З цього постає особливість дуального поєднання пам'яті й літератури та їх взаємозалежність. Хорошим прикладом літературознавчого розгляду є стаття хорватського дослідника Л. Скопьянаца. На його думку, кореляція відбувається на рівні тріад автор / текст / читач — кодування / оповідь / пошук. У такій концепції пам'ятання є джерелом, а писання — кінцевою ціллю, у якій пам'ять концептуалізується і пояснюється [12, 197]. Метафора з писанням є дотичною лише до письменника, оскільки він єдине джерело, яке пам'ятає конкретну історію. Тут важливо зазначити, що за цією аналогією автор також є інтерпретатором. Щоправда, ця

парадигма вже багато років критикується, тож варто зосередитись на множинності інтерпретацій читачами описаного змісту. Тоді ми зможемо повною мірою застосовувати аналіз пам'яті літературних творів, вивчаючи тексти, що стали канонічними в культурі. Слід зазначити, що в такий спосіб вони чинять вплив і на формування літературних жанрів (тут можна згадувати про «пам'ять жанру») та літературних канонів, про що у своїх працях згадує А. Асманн.

Ідею Р. Лахманн про медіумність пам'яті розширюють і доповнюють дослідниці А. Ерл та Е. Рігні. Культурна пам'ять є опосередкованим її концентратом, уміщеним в усі доступні соціуму медійні засоби, які формують субпам'ять про явище чи історичну подію, свідками якої не могли бути реципієнти. Таким мостом між субстратом пам'яті та реципієнтом є література, яка водночас її і «виробляє» через низку засобів [9, 111–114]:

— література як медіум пам'ятання — зібрання минулого у формі нарративних моделей, а також аналізу того, як жанри, точки зору, метафори змінюють наше власне бачення минулого. Зокрема, це історичні романи, драматичні твори, автобіографії. У сучасній українській літературі це нещодавні роботи і твори модерного мистецтва, тих же фото, пов'язані з подіями Майдану-2014 та війни на Сході;

— література як об'єкт пам'ятання — міст між поколіннями, якщо ми розглядаємо її в певний історичний період й маємо змогу оцінювати культурний шар, такий як канонічні тексти, ранні нарративні моделі, перифрази канонічних текстів, міфи, легенди (наприклад, «Музей покинутах секретів» (2009) О. Забужко);

— література як медіум для спостереження за продукуванням культурної пам'яті. У такому руслі літературу можна розглядати як «мімезис індивідуальної пам'яті». Адже перша дає змогу не тільки описувати культурну пам'ять, а й спостерігати за тим, як формується індивідуальна та групова пам'ять, як вона трансформується під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників. Тут література дискутує з філософією і психологією, з одного боку (ґрунтовні роботи А. Асманн), та історією і соціологією, з другого (наприклад, «Англія, Англія» (1998) Джуліана Барнса). (В українській літературі в подібний спосіб до сатири і загравання з пам'яттю чи не найчастіше вдається Ю. Андрухович — «Рекреації» (1992), «Перверзія» (1996) та в сучасних міських міфах у «Московіаді» (1992).)

На думку А. Ерл, початком тісного поєднання літератури з соціальним дискурсом пам'яті є модерна література, зокрема «романи пам'яті»

Марселя Пруста та «Місіс Деловой» (1925) Вірджинії Вульф. Саме вони дали старт розрізнення на «Я-оповідач» і «Я-переживання» [10, 2], що розділяє пам'ять, пре-нарративний досвід та нарративну пам'ять. Я-оповідач є поширеною моделлю для репрезентації індивідуального пам'ятання, що часто трапляється і в постмодерному тексті.

Оскільки сьогочасний український роман часто дуже дотичний або ж визначається як постмодерний, то цікавим є теоретичне уміщення пам'яті в рамки, здійснене Л. Лавринович. Дослідниця виокремлює 10 локусів, які поєднують пам'ять з художнім текстом: час, історія, «інший», міф, симулякри, містифікація, самоідентифікація, автентичність, місце та сакральне [5, 56–59].

На нашу думку, для ясності варто зупинитися на «інший», що є достатньо визначальною характеристикою. Остання постає на осмисленні історичного тла й формуванні вибіркової історичної та культурної пам'яті. Причому причини для цього є різними. Своєю чергою, акценти можуть бути зміщені, усунуті чи замінені. Художній текст дуже приязно «ставиться» до всього «іншого», оскільки це дає змогу створювати розрив у тлумаченні, суперечностях, комунікації, репрезентуючи спірні дискурси, або ж, навпаки, ставлячи останні поряд в одному тексті, ототожнюючи їх як рівноцінні.

Локус сакральності характеризує справжнє індивідуальне, особистість, її досвід та психічний процес перетворення події в пам'ять, де вже існує інша суперечність — «спогад» і «вігадка» — заповнення лакун. Про що розмірковує П. Рикер у «Пам'ять, історія, забуття», намагаючись окреслити чіткі межі. Хоча для художнього тексту це менш важливо, особливо коли ми можемо встановити межу переходу елементів оповіді від спогаду до відвертої вігадки. Це дає змогу створити додатковий семантичний шар над самим текстом.

Саме крізь призму сакральності пам'яті у своєму порівняльному аналізі, щоправда поетичного характеру, В. Біляцька досліджує вірші білоруського поета Ніла Гілевича «Родня дзеці» (1985) та українського Василя Марсюка «Донецька прелюдія» (2002) [1, 45]. У цих поезіях оцінюється пам'ять місця, меморіали, культура пам'яті, історії, історична свідомість. Буденне життя ще не незалежних республік зафіксоване в образах індивідуальної пам'яті, аби не втратити генетичну. Причому виводиться теза, що сприйняття історії залежить від самосвідомості народу, його бачення теперішнього й майбутнього, від формування національної пам'яті [1, 47].

Національну пам'ять не можна вивчати без впливу на неї колективної. Останню більшою мірою теоретизує на прикладі літератури М. Лановик. Вона розглядає її, крім іншого, ще й за допомогою психоаналітичного аналізу. «На основі психоаналітичної теорії індивідуальної пам'яті було розроблено учення про пам'ять колективну. Цей новий підхід до вивчення творчості розгорнув сферу досліджень, пов'язаних зі збереженням національно-культурних традицій, запам'ятовуванням та відновленням пам'яті минулого» [6, 1]. Щодо інтерпретації колективної пам'яті науковець зазначає, що остання постійно доповнюється мовними, суспільними стереотипами, це робить їх доступними й дійсними лише в певний період або час існування якогось покоління, і до неї застосовуються аналогічні закони, що й до індивідуальної.

Слід також звернути увагу на те, що описані вище явища національної і колективної пам'яті є значущим підґрунтям для формування національної ідентичності. Саме з цього моменту ми можемо говорити про специфіку пам'яті нації. Для сучасного українського суспільства вона знову набуває посттравматичного характеру, якщо не сказати — продовжує, маючи потужний відбиток у літературі, переоцінювати й додатково інтерпретувати який літературознавцям ще доведеться.

Згадані О. Забужко і Ю. Андрухович, та разом з ними Ю. Винничук, О. Ірванець, С. Жадан репрезентують наслідки травматичного минулого. Вони його наново переживають, діляться емоційним і травматичним досвідом з власним поколінням, залишаючи підстави для роздумів і аналізу нащадкам. Оцінювати художні твори на зламі доби, особливо в контексті їх сюжетної першооснови, без міждисциплінарного залучення пам'яті фактично неможливо, оскільки тоді аналіз вийде не повним.

Висновки. Отже, попри певний літературний та літературознавчий «відрив» від світової літератури й науки, твори українських авторів не стоять осторонь окресленого процесу. Навпаки, функціонування пам'яті в сучасному українському романі або в інших художніх чи нон-фікшн творах окреслює широке коло дослідження, аналізу, виокремлення явищ, чинників формування пам'яті, важливості її аспектів, уникнення забуття, полегшення посттравматичного досвіду на всіх рівнях. Це дає змогу вибудувати відповідний теоретичний базис, що допоможе оцінити вплив пам'яті на текст, вплив тексту й індивідуальної пам'яті на культуру і водночас переосмислити вже пережитий досвід попередніх літературних, історичних і культурних епох, маючи підґрунтя для оцінки сьогочасних подій і використання в майбутньому.

ДЖЕРЕЛА

1. Біляцька В. Осмислення проблем національної пам'яті, ідентичності народу в романах у віршах Ніла Гілевича та Василя Марсюка / В. Біляцька // Літературний процес: методологія, імена, тенденції. Філологічні науки. — 2016. — № 8. — С. 45–51. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Litpro_2016_8_11
2. Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність / О. Гнатюк. — К. : Критика, 2005. — 528 с.
3. Киридон А. Гетеротопії пам'яті: Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті / А. Киридон. — К. : Ніка-Центр, 2016. — 320 с.
4. Киридон А. Студії пам'яті в Україні: основні тенденції становлення / А. Киридон // Україна-Європа-Світ. Серія: Історія, міжнародні відносини : міжнарод. зб. наук. праць. — 2014. — Вип. 14. — С. 265–273.
5. Лавринович Л. Координати пам'яті у художньому просторі постмодерної літератури / Л. Лавринович // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]. Серія: Філологія. Літературознавство. — 2010. — Т. 135, вип. 122. — С. 55–60. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdufl_2010_135_122_14
6. Лановик М. Національна пам'ять як форманта літературного простору / М. Лановик // Наукові записки Тернопіль. нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. — Т. 2011. — Вип. 32.
7. Пухонська О. Культурна амнезія: від суспільного до літературного дискурсу незалежності / О. Пухонська // Синопис: текст, контекст, медіа. — 2017. — № 1. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/stkm_2017_1_3
8. Пухонська О. Травматична пам'ять і національна ідентичність: посттоталітарна версія взаємовпливу (на прикладі сучасної української літератури) / О. Пухонська // Літературний процес: методологія, імена, тенденції. Філологічні науки. — 2016. — № 7. — С. 107–111. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Litpro_2016_7_22

9. Erll, A., & Rigney, A. (2006). Literature and the Production of Cultural Memory: Introduction. *European Journal of English Studies*, 10 (2), 111–115. Routledge. Retrieved from <https://doi.org/10.1080/13825570600753394>
10. Erll, A. (2011). Traumatic Pasts, Literary Afterlives, and Transcultural Memory: new directions of literary and media memory studies. *Journal of Aesthetics & Culture*, 3 (1), 71–86. Routledge. Retrieved from <https://doi.org/10.3402/jac.v3i0.7186>
11. Lachmann, R. (2004). Cultural memory and the role of literature. *European Review*, 12(2), 165–178. Cambridge University Press.
12. Skopljanac, L. (2012). Literature Through Recall: Ways of Connecting Literary Studies and Memory Studies. *Interdisciplinary Literary Studies*, 14.

REFERENCES

1. Biliatska, V. (2016). Osmyslennia problem natsionalnoi pamiaty, identychnosti narodu v romanakh u virshakh Nila Hilevycha ta Vasyliia Marsiuka. *Literaturnyi protses: metodolohiia, imena, tendentsii. Filolohichni nauky*, (8), pp. 45–51 (in Ukrainian). http://nbuv.gov.ua/UJRN/Litpro_2016_8_11
2. Hnatiuk, O. (2005). Proshchannia z imperiieiu: Ukrainski dyskusii pro identychnist. K.: Krytyka, 528 p. (in Ukrainian).
3. Kyrydon, A. (2016). Heterotopii pamiaty: teoretyko-metodolohichni problemy studii pamiaty. K.: Nika-Tsentr, 320 p. (in Ukrainian).
4. Kyrydon, A. (2014). Studii pamiaty v Ukraini: osnovni tendentsii stanovlennia. *Ukraina-Yevropa-Svit*, Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats, Serii: *Istoriia, mizhnarodni vidnosyny*, (14), 265–273 (in Ukrainian).
5. Lavrynovych, L. B. (2010). Koordynaty pamiaty u khudozhniomu prostori postmodernoi literatury. Naukovi pratsi [Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly kompleksu Kyievo-Mohylianska akademii], Serii: *Filolohiia. Literaturoznavstvo*, 135, Issue 122, 55–60 (in Ukrainian). http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdufl_2010_135_122_14
6. Lanovyk, M. (2011). Natsionalna pamiat yak formanta literaturnoho prostoru. *Naukovi zapysky Ternopilskoho nats. ped. un-tu im. V. Hnatiuka*, 32, 175–179 (in Ukrainian).
7. Pukhonska, O. (2017). Kulturna amnezii: vid suspilnoho do literaturnoho dyskursu nezalezhnosti. *Synopsys: tekst, kontekst, media*, 1 Issue 17 (inj Ukrainian). http://nbuv.gov.ua/UJRN/stkm_2017_1_3
8. Pukhonska, O. (2016). Travmatychna pamiat i natsionalna identychnist: posttotalitarna versiiia vzaiemovplyvu (na prykladi suchasnoi ukrainskoi literatury). *Literaturnyi protses: metodolohiia, imena, tendentsii. Filolohichni nauky*, Issue 7, 107–111 (in Ukrainian). http://nbuv.gov.ua/UJRN/Litpro_2016_7_22
9. Erll, A. & Rigney, A. (2006). Literature and the Production of Cultural memory: Introduction. *European Journal of English Studies*, 10 (2), 111–115. <https://doi.org/10.1080/13825570600753394>
10. Erll, A. (2011). Traumatic Pasts, Literary Afterlives, and Transcultural memory: New Directions of Literary and Media Memory Studies. *Journal of Aesthetics & Culture*, 3 (1), 71–86. <https://doi.org/10.3402/jac.v3i0.7186>
11. Lachmann, R. (2004). Cultural Memory and the Role of Literature. Cambridge University Press, *European Review*, 12 (2), 165–178.
12. Skopljanac, L. (2012). Literature Through Recall: Ways of Connecting Literary Studies and Memory Studies. *Interdisciplinary Literary Studies*, 14.

Valerii Bren,

PhD student of the Department of Ukrainian Literature and Comparative Studies
Institute of Philology of the Borys Grinchenko Kyiv University
Kyiv, Ukraine

ORCID iD 0000-0001-8315-2891
v.bren.asp@kubg.edu.ua

THEORETICAL AND PRACTICAL UNIVERSALITY OF MEMORY AND OBLIVION CATEGORIES IN LITERATURE

This research is devoted to the concepts of memory and oblivion in terms of the universality of these categories for literature, and their interdisciplinary in history, culturology, and sociology. The theoretical basis for analysis in the artistic text is shown on the example of Ukrainian and foreign researchers, specified and illustrated manifestations in the Ukrainian novels by Y. Andrukhovych, O. Zabuzhko, S. Zhadan, O. Irvanetz, etc. Literature is the centre of individual and national cultural memory and a means of creating of it. However, it becomes a platform for social discourse of memory, as well as the preservation of individual memory as a genetic key in the text. Consequently, modern literary studies require a well-balanced approach and analysis of the ways, means, methods, and forms of its functioning in contemporary art. Such approach will enable an understanding of the past experience, as well as assessments of contemporary imprints of events in the future, on a qualitatively new level.

Key words: *memory, oblivion, identity, trauma, discourse, common place.*